

פרק שלישי

הר הבית היה ת"ק אמה על ת"ק אמה

א. המחלוקת בדבר שיעור האמה

כל המדות הנתונות לנו בשאלות הר הבית נתונות באמות בלבד. שיעור האמה שנוי כידוע במחלוקת מזה דורות. וכבר העיר ר' עקיבא איגר במכתבו לרב צבי הירש קלישר, כי אחת המניעות לחידוש הקרבנות היא חוסר האפשרות לקבוע בדייקנות את מדת האמה¹.

בעיקר ידועה המחלוקת בדורנו בין ה'חזון איש' לבין הגר"ח נאה, כאשר שורש המחלוקת בקיצור הוא כדלהלן: רוחב האגודל אם נמדדנו היום אצל רבים מבני האדם הוא 23-24 מילימטר. ואם האגודל 24 מילימטר, האמה כ-58 ס"מ, או ליתר דיוק, 57,6 ס"מ, מדה זו היא מדת אורך. אולם על סמך דברי הגמרא בפסחים דף קט, ניתן לתרגמה למידת נפת. ולפי דברי הגמרא שם שיעור רביעית הלוג הוא אצבעים על אצבעים על רום שתי אצבעות ומחצה ותמישית ($2.7 \times 2 \times 2$ אצבעות מעוקבות). ואם שיעור האגודל 24 מ"מ, שיעור רביעית הלוג מעט יותר מאשר 149 סמ"ק. אולם, שיעור רביעית הלוג הוא גם שיעור ביצה ומחצה, ולפי זה שיעור הביצה כ-100 סמ"ק, וזה כפול משיעור הביצה הידוע לנו. על כן בא הצל"ח² לכלל החלטה, כי הביצים שלנו קטנות הן. ובדרך זו הלך ה'חזון איש' ועוד.

אולם, הרמב"ם קבע במפורש את שיעור רביעית הלוג — על פי משקל מים — שהוא קרוב לכ"ז 'דרהם' והוא כמשקל י"ז ומחצה 'דינר צורי' בקירוב; והדינר משקלו צ"ו שעורות³. משקלים אלו ידועים בהלכה ומשתמשים בהם בהלכות שונות. ודבר ידוע הוא, כי משקל השעורה אחד חלקי עשרים גרם (0.05 גרם), משקל הדינר 4.8 גרם כסף ו'סלע' של פדיון הבן ארבע דינרים שהם 19.2 גרם כסף.

בהתאם למערכת שיעורין זו, ניתן לקבוע כי משקל המים ברביעית הלוג 86.4 גרם. על יסוד זה קבע הגר"ח נאה בספרו שעורי תורה (ועוד), כי מדת האגודל שני סנטימטר בלבד. כי רק אגודל בשיעור כזה, נוכל לתרגמו כראוי למדות הנפת, כאשר נפת הרביעית 86.4 גרם בלבד. שיעור האמה לפי זה 48 ס"מ בלבד.

1 בספר דרישת ציון מאמר קדישין. וראה לקמן בקונטרס 'לשכנו תדרשו' סימן ת.

2 צל"ח בסוף פסחים.

3 ראה פירוש המשנה לרמב"ם בהקדמה למסכת מנחות, ובהלכות עירובין א, יב (בעניין

הנחות אלו לא נתקבלו על דעת ה'חזון איש' ותלמידיו, היות שהן סותרות את שיעור האגודל הבינוני הנראה לעין והוא הבסיס העיקרי לכל החישובים⁴. יש לציין כי גם בקרב אנשי מדע אין אחידות דעים בנושא זה.

ב. 'בירה תוכיח'

כאשר אנו מתבוננים בשטח ה'חרם' אנו רואים כי רוחב החצר בדרום כ-280 מ' ובצפון למעלה מ-300 מ'. והנה כאשר אנחנו מתבוננים בשטח זה מתעוררת שאלה חשובה. כבר הראינו לעיל, כי ה'כפתור ופרח' והרדב"ז בבואם לדון בשאלות הלכתיות הלכה למעשה, הסתמכו על הכתלים, לפי בנייתם והמצב הטופוגרפי, וזאת לשם קביעת הלכות ביאת מקדש⁴. וכבר הוכחנו גם כן, כי הכותל המזרחי והמערבי במקומם הראשון הם עומדים. ומדוע לא נוכל אנחנו להסתמך על אותן אמות מדה ועל אותם כתלים לשם קביעת שיעור האמה ההלכתית?

ואכן מסתבר כי באמת אפשר להסתמך על נתונים אלו, גם לשם קביעת שיעור האמה. כי אם נחלק את רוחב הר הבית, בחלקו הצר ביותר — בדרום — ל-500 יחידות, נקבל יחידה אשר גדלה בין 55 ל-56 ס"מ. יחידה זו תשמש לנו אמה ל'כל נושא הלכתי. לפי קביעה זו יהיה שיעור רוחב האגודל (1/24 של האמה) 23 מ"מ, דבר התואם את אורך אמת החד של אדם בינוני (כידוע, אמת הבניין במקדש גדולה בטפח מאמה רגילה כמו שכתוב ביחזקאל (מ, ה): "באמה וטפח"⁵).

הרעיון של קביעת האמה בדרך זו מופיע בספר 'שעורין של תורה' להרב הגאון רבי יעקב ישראל קנייבסקי ('הסטייפלר') שליט"א מבני ברק, בסימן ח. וכך כתב שם: "כתב הר' הגאון המפורסם מוה"ר ר' יונה מרצבך שליט"א ב'הדרד' בגליון מ"ה בענין השיעורים וז"ל: שיעור הר הבית מבואר במשנה דמידות שהוא ת"ק אמה על ת"ק והכותל המערבי הוא כותל הר הבית. אף הכותל המזרחי הבנוי כהיום עומד הוא על מקום הכותל של הר הבית ואין בזה חולק. עוד היום מראים בפנה הדרומית מזרחית את אבני הכותל מהר הבית, וספרינו מדברים על 'שער שושן' אשר בכותל הזה. והנה המרחק שבין מזרח ומערב בין שני הכתלים על פי מדידות מצאו שרחוקים זה מזה מצד הדרום 283 מטר וזה ת"ק אמה. נמצא האמה 56.6 ס"מ ובאם ננכה מ-6 עד 13 מטר לעובי הכתלים יוצא האמה 56—54 ס"מ עכ"ל. ולענ"ד אין לנכות לעובי החומה יותר מ-1/2 אמה לשתי החומות שלא מצינו במשנתנו עובי החומה יותר".

- משקל רביעית). וראה עוד בהלכות אישות, פרק י, ובסוף משנה מהלכות כלי מקדש, פרק ב, במשקל השעורה, הדרה והדינר.
- 4 חזון איש, קונטרס השעורים. והגאון ר' יעקב ישראל קנייבסקי בספריו שעורין של תורה, ושעורין באורייתא.
- 4 ה'כפתור ופרח' והרדב"ז הסתמכו על כתלים אלו הלכה למעשה, כמבואר לעיל בפרקים א, ב, ובמבוא.
- 5 כך ביאר הרה"ג קנייבסקי בספרו הנזכר.

והנה מה שכתב אודות עובי החומות, אינו ראייה כל כך, כי אף שכתלי הבית עצמו אינם יותר משש אמות, אפשר שהחומות עבות יותר, וכמו שבאמת מורה המציאות. כן יש להעיר כי חומות הר הבית המזרחית והמערבית אינן מקבילות, ועל כן מדת 500 אמה העולה ממדידת המרחק ביניהן אינה מדויקת. יש אפשרות ששיעור ת"ק אמה הוא הממוצע, ויש אפשרות לחשוב כי הכוונה למקום הרחב ביותר, כמו שמצינו לגבי המקדש שהוא מאה על מאה אמה, רק במקום הרחב שבו⁵. ואפשר עוד, דפורתא לא דק, כי אינו רבוע ממש, כמו שמצינו במקומות אחרים⁶. מכל מקום ברור, כי שיעור האמה אינו פחות מאשר רוחב הדרום (שהוא המקום הצר), חלקי 500, והיינו כ-56 ס"מ.

שיעור זה, נראה במבט ראשון כשיעור חדש. אולם למעשה אינו כן. ובספר 'שעורין של תורה' בסימן ח (סעיפים י, יח) הביא מי שסוברים כי האגודל 23 מילימטר (ולפי זה האמה 55.2 ס"מ) או מעט פחות. וכך כתב בספרו בעוד כמה מקומות, בשם אחרונים שונים⁷. ובסימן י, אות ד הביא ראשונים הסוברים כי הרביעית 120 גרם, ולפי זה האגודל מעט יותר מאשר 22.3 מילימטר. בדרך כלל יש לומר, כי מה שנקטו הפוסקים 58 ס"מ כשיעור הגדול של האמה, היינו משום שבדרך כלל נקטו שיעור זה לחומרה, אבל השיעור האמיתי כפי הנראה מעט פחות מזה כפי שיתבאר להלן.

ג. שערי הר הבית ושיעור האמה

בדרום רחבת הכותל המערבי הידוע מצוי שער עתיק. שער זה ידוע במדע בשם 'שער ברקלי'. רחבו חמשה מטר ושבעים ס"מ בקירוב⁸. היות שכל השערים רחבם עשר אמות (מדות ב, ג) נמצא שיעור האמה קרוב ל-57 ס"מ, ואפשר מעט פחות⁹. ומכאן ראייה לשיעור האמה שנקטנו בסימן הקודם, על פי רוחב הר הבית ממזרח למערב. אולם באמת מכאן גם ראייה לסתור, היות שגובה השער הוא כתשעה מטר ושמונים, וכל השערים היו כידוע בגובה עשרים אמה (מדות שם) ואם כן כשיעור האמה 49 ס"מ בלבד. אבל הרא"ש בביאורו למסכת מדות (א, ג) כתב, כי שער קיפנוס קטן היה⁹. כן

⁵ מדות ד, ו.

⁶ גם בהלכות שיסודן רבוע ממש, ניתן על פי ההלכה לסטות מעט משיעור זה, כמו שעולה מעצם דברי חז"ל שמסרו לנו את היחס בין האלכסון לבין הצלע, שלא בדיוקנות, וכמו שכתב על זה החזון איש (אורח חיים קלח, ד). ושעור זה הוא השעור אשר ניתן לכתחילה לא לדקדק בו. וכך גם מקובלני מפי סופר סת"ם זקן ר' שלמה אדלר הי"ו מירושלים, בשם ר' דוד בהרן ז"ל, כגבול הסטיה המותר בריבוע של תפילין, וקל וחומר בדין הר הבית שאין בו דין ריבוע לעיכובא.

⁷ ובספרו שעורין דאורייתא כתב, כי היקף האגודל 72 מ"מ ורחבו שלישי, דהיינו 24 מ"מ. וכידוע אינו מדויק, ואם האגודל עגול הוא והקפו 72 מ"מ, הקוטר מעט פחות מ-23 מ"מ. ⁸ בתרשים של וילסון וורן כתוב 10' 12" (שנים עשר רגל ועשרה אינצט) וזה 5.740 מטר. אולם ידידי המהנדס ר' מאיר קוזניץ מדד מבפנים (בהיותו שם בטירה ולצרכי בטחון), ומצא 5.55 מטר מטיח לטיח, וקשה לחשוב כי הטיח 19 ס"מ. ומסתבר כי להלכה יש למדוד את השער במקום הצר.

⁹ ראה לעיל בפרק א, הערה 11.

יש לציין, כי שער זה ייתכן שהוא בחלק שנוסף להר הבית מדרום (ראה לקמן סימן יא) וזה כמובן מקטין את מדת הראיה ממנו לכל שיעור שהוא. ואמנם גם אם היה בתוספת, מסתבר כי היה עשוי כשיעור שהרי אף שערי ירושלים בנויים בשיעור זה¹⁰. ונראה על כן, כי רחבו באמת י אמות. ולעניין הגובה, הדבר ברור כי מדתו אינה עיקרית כמדת הרוחב, וכמו שמפורש הדבר הלכה למעשה בהלכות עירובין¹¹. מדת הגובה לעתים חייבת להשתנות בעקבות עליות הבנויות על גבי הפתח ומתואמות למבנים שבצדיהם, וכיוצא בזה סיבות הנדסיות אחרות. יש לציין, כי משקוף שער ברקלי נמצא בגובה קרוב לרצפת השטח שמדרום לו, על פי השוואה לקשת רובינסון, דבר המחזק את ההשערה שלא יכלו להגביה יותר. על כל פנים, אי אפשר להכחיש כי מדת רוחב שער זה היא 1/50 של רוחב הר הבית. ואמנם, ייתכן שמדתו קטנה במעט מחמת מזוזות עץ או מתכת שהיו בו, אבל בשום אופן אי אפשר להקטינו בדרך זו עד למחצית מדת גובהו (ובפרט שורכם היה לחזק הדלתות לנקבים במפתן ובמשקוף, ולא לתלותם על צירים מן הצד כנהוג היום, ועל כן לא נזקקו למזוזות עץ או מתכת כאלו הנהוגות כיום).

שערים עתיקים אחרים הידועים בשטח הר הבית היום הם השער הכפול והמשולש בדרום ושערי הרחמים במזרח. (ואשר יש מקום לחשוב, כי גם הם עתיקים כשערים הדרומיים, ואף כי חלקם העליון חדש, יסודותיהם עתיקים). שערים אלו, אי אפשר להוכיח מהם לגידון דידן, היות שהם שערים כפולים. אולם אף על פי שאינה ראייה מוחלטת, נראים הם כמחזקים את השיעור האמור, שכן רחבם בחלק העליון שלהם (כולל עובי העמוד באמצע) כ־11 מטר. וזו כפי הנראה היתה גם מדת השער שעל גבי קשת רובינסון בדרום הכותל המערבי¹². מדות אלו מחזקות את ההשערה ששיעור האמה כ־56 ס"מ.

ה. ניסיון למקם את רבוע הר הבית בדרום ה'חרם'

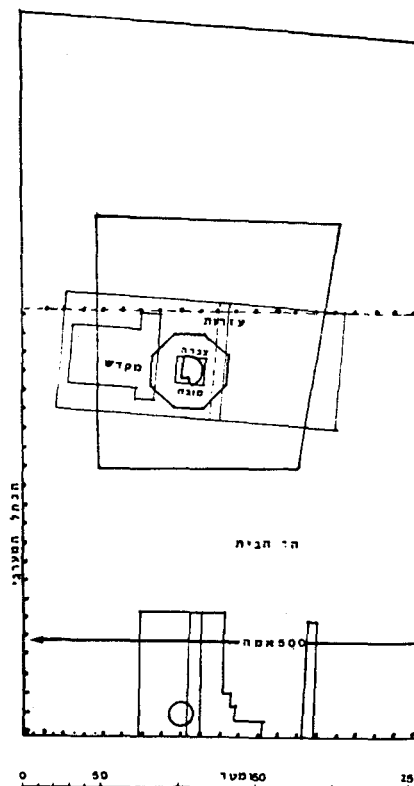
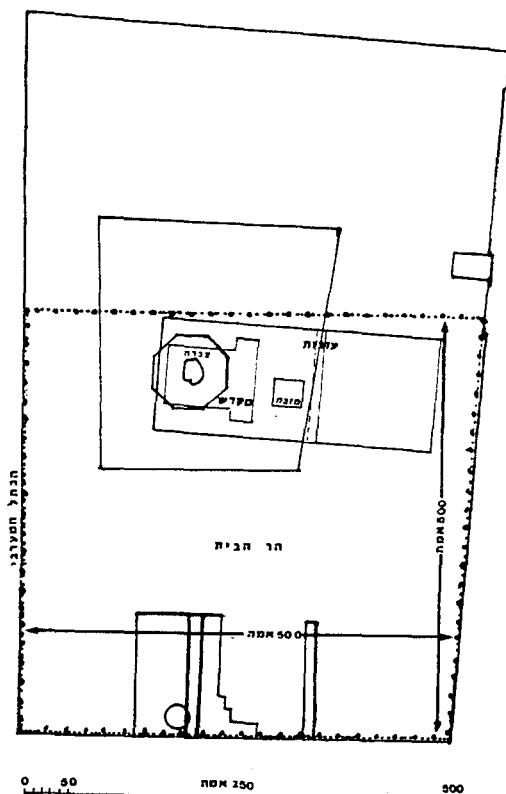
בשנת תר"ץ פירסם התורני מיכאל הכהן ברור קונטרס בשם: 'אבן השתיה או אבן הטועים' (פורסם בכתב העת 'התור', גליונות 4—6, וכן בקונטרס מיוחד). כתב המאמר יצא בהתקפה עזה נגד זיהוי הצכרה עם אבן השתיה, כאשר הנחתו היא שהעזרה היתה דרומית יותר. הנחתו היא, כי יש למדוד 500 אמות מן הכותל הדרומי של חרם א־שריף, דהיינו מן הכותל הדרומי של הר הבית לכיוון צפון, ועל ידי זה לקבוע היכן היתה הכותל הצפוני של הר הבית (שהרי הר הבית היה ת"ק אמה על ת"ק אמה). הכותל הצפוני אשר נמצא את מקומו בדרך זו נמצא במרחק קטן מצפון לכיפת הסלע (הדבר קיים לפי השיעורים השונים שנאמרו באמה, כפי שמראה בעל המאמר). ואם נניח כי הצכרה

10 בבא בתרא דף עה, א בעניין אבנים טובות שעתידי הקב"ה להעמיד בשערי ירושלים.

11 הפירצה יש שיעור 10 אמות לרחבה, אך לא שייך בה גובה כמובן. (שו"ע או"ח סימן שסג סעיף א). וכן לרמב"ם (ראה שו"ע שם סימן שס"ב סעיף י) בדין צורת הפתח. ורק בקורה בלבד (שם שס"ג סעיף כ"ו) יש שיעור בגובה. ואין לזה ענין לדין פתחים או פרצות. רק שלמעלה מכ" אמה אין מסתכלין בה.

12 מור בדין וחשבון על חפירות הכותל.

היא אבן השתיה, נמצא הר הבית סמוך לעזרה מצד צפון יותר מאשר בצד מערב, וזה היפך המשנה אשר קבעה במפורש כי שטח הר הבית בצפון גדול מן השטח במערב (מדות ב, א). בדרך דומה מוכיח המחבר, כי הצכרה גם אינה יכולה להיות מקום המזבח, כי הצבת המזבח על מקום הצכרה, אף שהיא מקטינה את הרווח בין הכותל המערבי לבין העזרה (לעומת הנסיון להציב את קודש הקדשים על גבי הצכרה), מכל מקום עדיין המערב גדול מן הצפון, וזה לא ייתכן.

תמונה 18: שתי מפות, ובהן נסיון להניח כי גבול הר הבית המקודש (ת"ק על ת"ק אמה) נמדד מן הכותל הדרומי הקיים צפונה.

במפה הימנית נסיון להציב את המזבח ע"ג הצכרה. במפה השמאלית נסיון להציב את קודש הקדשים ע"ג הצכרה. בשני המקרים, קטן השטח שבצפון העזרה, מן השטח שבמערב, וזה לא ייתכן.

קנה מדה 1:5000; שיעור האמה בתרשים זה 56 ס"מ
שינוי בשיעור האמה אינו בעל משמעות מכרעת (בנדון)

עוד כתב, כי ה'כפתור ופרח' כתב בפרק ששי מספרו, כי בימיו עדיין ניכר היה שער שושן בכותל המזרחי, "ואם תחלק זה הכותל לשלשה חלקים, יהיה זה הפתח בחלק הראשון מצד קרן מזרחי דרומי". מדברים אלו של ה'כפתור ופרח' אפשר להוכיח, כי שער שושן היה במרחק שאינו עולה על 158 מטר צפונה מן הפינה הדרומית מזרחית של הר הבית, שהרי אורך הכותל המזרחי כולו 474 מטר¹³ ושליש הכותל 158 מטר. והיות ששער שושן היה מכוון כנגד בית קדשי הקדשים (ברכות ט, ה), ברור כי הצכרה אינה אבן השתיה, שהרי היא רחוקה מן הכותל הדרומי 243 מטר, ואינה כנגד שער שושן לפי עדות ה'כפתור ופרח'. ומכאן שמקום קודש הקדשים כנגד הכותל המערבי המקובל כיום.

ה. רחיית הנסיון הנ"ל

לאחר פרסום הקונטרס הנ"ל, פרסם הרב נח בראבר מירושלים בכתב העת 'ההד' (אדר תרצ"ב) מאמר בשם 'חוקת אבן השתיה' נגד דבריו של מיכאל הכהן ברור. טענתו העיקרית היתה, כי את הר הבית הקיפו אולמות בשיעור חמשים אמה לכל רוח, והם אינם מן המדה של חמש מאות אמה על חמש מאות אמה. כן ציין כי חלו שנויים בחומות מזמן ה'כפתור ופרח' עד ימינו (על ידי הסולטן סולימאן) ואת דברי ה'כפתור ופרח' על מציאות השער בשליש הראשון, ניסה לבאר שהכוונה בהם לקצה הדרומי של השליש הימני (כי שלישי ראשון לפי הבנתו הוא השלישי הימני לכותב מימין לשמאל). לפי השבונותיו תואם הדבר את הצכרה במדויק.

דבריו אלו עוררו ויכוח מתמשך מעל גבי העיתון (ראה 'תשובה למשיב' מאת מיכאל הכהן ברור, ב'ההד' סיון תרצ"ב, ו'חוקת אבן השתיה' מאת הרב נח בראבר, 'ההד' תשרי תרצ"ג). לסיכום הוויכוח נתבקש הגרי"מ טוקצ'נסקי לחוות דעת בנושא, וב'ההד' מחודש כסלו תרצ"ג פרסם מאמר בשם 'השקפה על אבן השתיה'. באותו מאמר אמנם אין הוא מסכים לפרשנות והחישוב של הרב נח בראבר, אך בעיקרון הוא מסכים שאמנם הצכרה היא אבן השתיה. את אי ההתאמה למשנה במדות (הר הבית רובו מן הדרום) הוא מיישב על ידי ההנחה שהיתה חוספת שהוסיף הורדוס להר הבית, חוספת שהוא מוצא לה סימוכין במבנה הטופוגרפי ובארכיאולוגיה (בנקודה זו הוא מסתמך על מסקנות החוקר קונרד שיק). כן מוצא הוא סימוכין לדבר בספר המלחמות של יוספוס ספר ראשון כא, א. הנחות אלו נחשבות לאבן יסוד לכל נסיון זיהוי בתחום זה עד היום. ובאשר לדברי ה'כפתור ופרח' אודות שער שושן, קבע כי אי אפשר להוכיח מהם דבר (על כל פנים ה'כפתור ופרח' עצמו סתם ולא פירש, אם כלל במלים 'חומה מזרחית' את חומת חרם א־שריף דוקא, או שמא כיוון לחומת העיר בכלל. והרימ"ט לא ניסה לתת לדברי ה'כפתור ופרח' הסבר או חשבון, באין נתונים לנסיון כזה). להלן יבואר גודל התוספת בדרום, וגבולות הר הבית בהתאם.

13 לעיל בתחילת פרק שני ביררנו את המדה המדויקת של הכותל המזרחי והיא קטנה יותר מן האמור כאן. מדה זו שנקטו כאן ברור ודבריו, על פי דברי קונרד שיק כתבו אותה.

1. התוספת להר הבית בדברי יוסף בן מתתיהו

אחר שבארנו כי היתה בדרום הר הבית תוספת על שיעור ת"ק אמה על ת"ק אמה, יש לבדוק את שאלת קיומה במקורות הקדומים.

בספר תולדות מלחמת היהודים ליוספוס כתב אודות התוספת להר הבית: "ואחרי כן פרצו בחומת הצפון והוסיפו (על תחום המקדש) כמדה אשר היה בה אחרי כן כדי להקים חומה מסביב" (מלחמות, ספר חמישי ה, א). ואולם באשר לתוספת בדרום סתם ולא פירש (תוספת בצפון ברור על כל פנים שהיתה כמו שאפשר להיווכח מהשוואת השטח היום ל-500 על 500 אמה).

אולם אף על פי שלא הזכיר דבר קיומה של תוספת בדרום, דקדוק דבריו במקום אחר מלמד על קיומה של תוספת כזו. בספר קדמוניות היהודים (ספר חמישה עשר יא, ה) מתאר הוא את 'הסטיו המשולש של המלך'. סטיו זה לכאורה מפשטות לשונו שם היה בתוך שטח הר הבית ממש. אולם בהמשך התיאור הוא כותב: "המלך הורדוס לא נכנס לשום תחום משלשת התחומים האלה (התחומים הם הר הבית, העזרה ועזרת כהנים, כפי שמפורש שם). הוא נמנע מכך משום שלא היה כהן¹⁴, אולם התעסק בבנין הסטוים והתחומים החיצוניים".

מדברים אלו משמע בבירור, כי הסטיו המלכותי שבדרום היה בנוי בשטח שהוא מחוץ לת"ק אמה על ת"ק אמה.

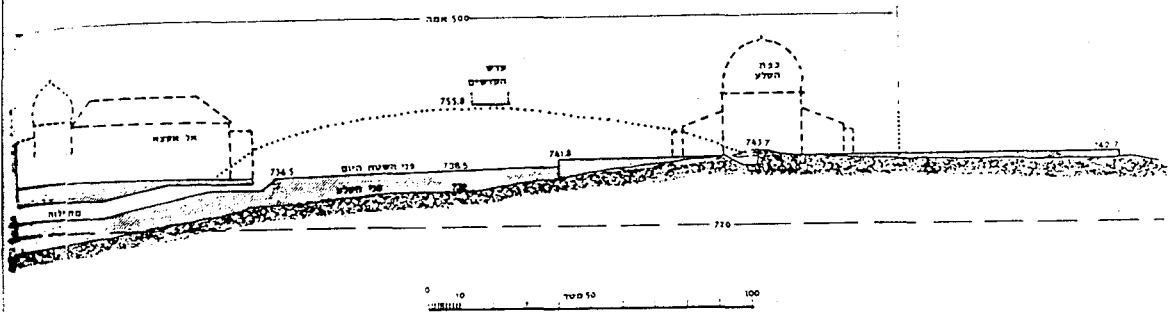
2. הטופוגרפיה של הר הבית והתוספת בדרום

מלבד הדיוקים אשר יש בדברי יוספוס אודות קיום תוספת בדרום הר הבית, יש להוכיח דבר זה מעצם התכונות במבנה הטופוגרפי של הר הבית וסלעיו. כי נתונים אודות פרטים אלו מורים בבירור גמור, שאי אפשר להעלות על הדעת שפסגת ההר היתה דרומית למקום בו היא נמצאת היום. ובידוע כי קודש הקדשים עומד בפסגת ההר.

חתך אנכי של הר הבית ממסגד אל-אקצא שבדרום ועד לצפון ה'חרם' מראה בבירור, כי שטח הרמה המוגבה הוא פסגת ההר לא רק מבחינת מה שנראה מעל לפני השטח אלא גם הפסגה מבחינת הסלעים שמתחת לפני הקרקע (ובתוכם ה'צכרה', שהיא באמת הנקודה הגבוהה ביותר), בעוד שהשטח שמתחת למסגד אל-אקצא הוא שטח אשר ברור

14 נימוק זה תמוה, שהרי אף אם לא היה כהן, היה רשאי להיכנס לתחום השני, ורק לתחום השלישי היה מנוע להיכנס. ועוד שאפילו נכרי מותר בתחום הראשון. ושמא גנאי היה לו כמלך להישאר על יד גדר הסורג, אחר שמלכי חשמונאים קודמיו שירתו לפני ולפנים, ועל כן בנה סטיו מלכותי מתחום החיצון ממש (ובהר הבית לא היה מקום למבנה כזה, בהיותו בעל אופי מלכותי חילוני בלבד, דבר האסור מדין מורא מקדש). ועוד, שישראל חמור מן הנכרי, כי נכרי אינו ניטמא מן התורה כלל, ורק מדרבנן דינו כזב, ולעניין הר הבית לא גורר. אבל ישראל עשוי להיות מן הטמאים המשולחים מחוץ להר הבית, שהרי אפילו בעל קרי אסור בהר הבית.

כי בעבר היה נמוך בהרבה שהינו היום ושפכי עפר ומבנים תת קרקעיים מגביהים היום את הרצפה, הרבה מעל לפני הסלע. הזזת אבן השתיה וממילא פסגת ההר דרומה משטח הרמה המוגבהת מחייבת שינוי חמור מאד במבנה ההר כולו. לפנינו חתך של הר הבית לפי מדותיו של ווארן:

ת מ ו נ ה 19 : חתך הר הבית מצפון לדרום תוך הצבת השיטה הדרומית על פני השטח

כאשר הקו הנקוד מראה את המקום המשוער של פני השטח ומקום קדש הקדשים לפי השיטה הדרומית, כל רואה מבין כי יצינוי כה גדול בפני השטח משמעותו חיצוב בסלע וסילוק עשרות אלפי טונות של סלע ועפר עד כדי היפוך המבנה הטופוגרפי, ואין טעם לומר שנאכל מן ההר כל כך' כדברי היכפתור ופרח. בפרט בולט האבסורד ביטח שמתחת למסגד אלאקצא, ובשטח הקרוב אליו רבו אנו רואים מבנים תת קרקעיים הבנויים על הסלע. אין ספק שלפחות באותו מקום היו פני הסלע בעבר באותו גובה אשר בו הם נמצאים היום שהרי המבנים התת קרקעיים שעליו עתיקים.

התבוננות בטופוגרפיה של ההר מוכיחה מעל לכל ספק, כי אכן היתה תוספת בדרומי. השאלה היא כמובן היכן מקום התוספת הזו.

ח. גבולות הר הבית לאור ההנחה שהצברה היא אבן השתיה

עצם ההנחה שהצרכה היא אבן השתייה (הנחה אשר תוכח בהרחבה לקמן), בצירוף ההנחה שהכותל המערבי והמזרחי במקומם הראשון הם עומדים, גורמות לכך שנוכל לסמן את כל גבולות הר הבית בצורה די ברורה (אם כי ישאר תחום קטן שיישאר בספק כפי שיתבאר לקמן).

אמנם במשנה ובמקורות התלמודיים האחרים לא נזכרו כלל מדות המרתק שבין הר הבית והעזרה. ואם נקטו כמה אחרונים שיעור, נקטו זאת למשל בלבד¹⁵.

15 ה'תוספות י"ט' הביא כמה מספרים, וכתב במפורש כי הם למשל בלבד. ובספר שליטי

אבל במשנה נזכרו במפורש מדות יחסיות. נאמר בה: "הר הבית רובו מן הדרום, שני לו מן המזרח, שלישי לו מן הצפון ומיעוטו במערב" (מדות ב, א). והסכימו המפרשים, כי הכונה היא למדות המרחק בין כתלי העזרה (קפ"ז על קל"ה) לבין כתלי הר הבית¹⁶.

והנה, אם נניח שהצכרה היא אבן השתיה, נמצא שאנו יודעים שתיים מתוך ארבע המדות הנצרכות לנו, והן המרחק מכותל העזרה לכותל המערבי, והמרחק מכותל העזרה לכותל המזרחי. והיות שאנו יודעים כי הכותל הצפוני של הר הבית היה רחוק מן העזרה יותר מאשר הכותל המערבי, אפשר לסמן בצפון העזרה קו אשר ברור מעל לכל ספק כי הכותל הצפוני לא היה דרומה ממנו, כי המרחק בצפון גדול מן המרחק מכותל המערב. מקו זה נמדוד חמש מאות אמה דרומה, ונוכל לקבוע קו אשר ברור כי הר הבית לא השתרע דרומה ממנו, וכך לשרטט מרובע של 500×500 אמה, שיהיה דרומי ביותר שאפשר לחשוש לו, שמא הר הבית הוא.

בדרך דומה ניתן גם לקבוע מה הגבול הצפוני ביותר שיכול להשתרע בו הר הבית: נמדוד את המרחק שמכותל מזרחי של הר הבית לכותל העזרה, ואחר כך נמדוד מרחק דומה מכותל דרומי של עזרה דרומה. והיות שהדרום גדול מן המזרח, ברור שגבול הר הבית היה דרומי מן הקו הזה. מקו זה שהוא הגבול הדרומי, הסמוך ביותר לעזרה האפשרי, נמדוד חמש מאות אמה צפונה, ונגיע אל קו אשר לא ייתכן שהר הבית היה צפוני ממנו. כך נוכל לשרטט מרובע של 500×500 אמה, שיהא במקום הצפוני ביותר שאפשר לחשוש שמא הר הבית הוא.

חישוב שני מרובעים אלו מראה תחום ספק של 13 מטר, בין המרובע הצפוני ביותר לבין המרובע הדרומי ביותר (ואם אין כותל צפון ודרום מקבילים, אפשר להגדיל מעט את תחום הספק).

להלן שרטוט ובו האפשרויות הנזכרות: בקו שבור גבולות המרובע הדרומי יותר, שהוא נקבע על סמך קו המשורטט במחוגה, מן הפינה הצפון מערבית של העזרה, בקו נקוד המרובע הצפוני יותר, שהוא נקבע על סמך קו המחוגה ששורטט בפינה הדרום מזרחית של העזרה.

חישוב זה יכול לשמש בסיס להיתר כניסה בזמן הזה לשטחים מסויימים ב'חרם', תוך לקיחת מקדם ביטחון, בהתחשב בשינוי בשיעור האמה, ובאפשרות כתלים לא מקבילים.

גבורים גם כן כתב דוגמאות מספריות ואף הוא כתב כי דבריו הם למשל בלבד. ובתפארת ישראל העתיק את המספרים מדברי ה'שלטי גבורים' ולא ציין היותם משל. וכבר עמדו על כך באנציקלופדיה תלמודית, ערך הר הבית, הע' 136. אבל ראיתי דברי כמה מחברים בזמן הזה ששגו בשאלה זו.

16 בתוספות יו"ט ומהר"ם קאזיס בביאוריהם למשנה הדגישו במפורש, כי המרחק למזרח נמדד מכותל העזרה ולא מכותל עזרת נשים. והם דקדקו דבר זה מדברי הרמב"ם. וכן יש לדקדק גם מדברי המפרשים האחרים.

שיקולים שונים מביאים לידי מסקנה, כי גבול הר הבית הדרומי היה כ־86 מטר מצפון לכותל המערבי הקיים, דהיינו בסביבות שער ברקלי, שהוא הגבול הדרומי ביותר האפשרי כמו שנתבאר לעיל. מכין נתונים אלו, יש להביא בחשבון את סגנון הבניה והבדלים בין הקטעים השונים שבו, הבדלים המלמדים הן על עצם קיומה של התוספת, והן על גבולה. להלן תרשים ובו סימון הקטעים השונים שיש להם חשיבות בנושא.

בתרשים זה אנו רואים רק את השרידים העתיקים והבורות שבהר הבית. הקטעים המסומנים כאן כנבדלים בסגנון הארכיטקטוני שלהם ניתן לחלקם לקבוצות כדלהלן: בכותל המזרחי במרחק 32 מ' מהפינה הדרומית המזרחית מצוי 'תפר' בין קטע החומה המצויין כסגנון ג ובין הקטע סגנון ב. אין ספק למי שמתבונן בקטע זה, כי הקטע הצפוני קדום מן הקטע הדרומי ולמעשה הוא נבדל מכל קטע ידוע אחר בחומת הר הבית, כך שברור כי כל מה שמדרום ל'תפר' זה מאוחר הוא. הכותל המאוחר, דהיינו סגנון ב, נמשך לכל אורך הכותל הדרומי ולכאורה הוא זהה לכותל המערבי כולו. אבל דבר זה קשה, שהרי ודאי גם כאן צריך להימצא גבול לתוספת. אבל כשמדקדקים מוצאים, כי למרות הדמיון שבין הכותל המערבי בקטע של רחבת הכותל לבין הכותל הדרומי קיים הבדל ביניהם. ההבדל הוא בזה, שבכל הקטעים אשר מדרום לשער ברקלי ועד ל'תפר' (מה שמסומן בתרשים כסגנון ב) רבים אִי־הדיוקים שבסיחות המסגרת של אבני הכותל, בה בשעה שאבני הכותל שמצפון לשער המוגרבים סיתותן מדויק.

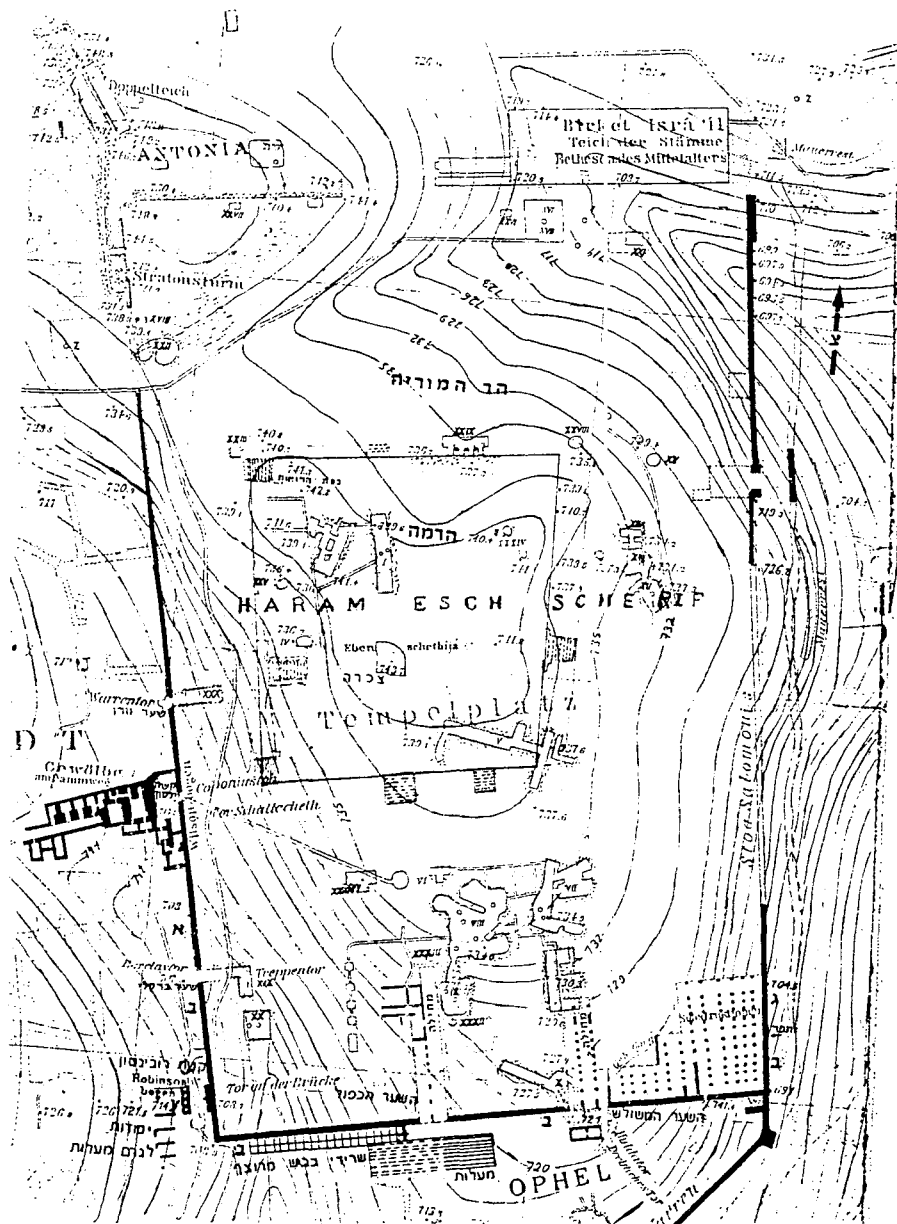
ואמנם לפי זה מסתבר שמתחת לפני הקרקע מצפון לסגנון ג חייב להימצא 'תפר' נוסף. וכבר עמד על כך מר בן־ציון לוריא במאמר אשר פרסם בנושא. לא היינו קובעים קביעתנו על סמך הבדלי סגנון לבדם, אבל בידענו כי אכן היתה תוספת יכול הבדל הסגנון ללמד על מיקומה של התוספת.

יש לציין, כי לאחרונה ממש הועלתה השערה לפיה קטע החומה שמצפון ל'תפר' הוא חלק מחומת ה'חקרה', היא המצודה היוונית הסלויקית שהיתה חולשת על הר הבית, בתקופת אנטיוכוס ואחריו. בעיית מיקומה של החקרה העסיקה את החוקרים בדורות האחרונים, והיתה לאחת החידות בחקר ירושלים. מן המקורות משמע בבירור, שהיתה בעיר התחתונה, ומדרום להר הבית¹⁷. אולם דבר זה קשה, כי מדברי יוסף בן מתתיהו משמע שהיתה הגבעה גבוהה מתחילה יותר מן המקדש¹⁸, וזה אינו מסתבר אם מדובר בעופל שמדרום להר הבית. על כן הניחו הרבה חוקרים (נגד פשטות המקורות), כי החקרה היתה על סלע שהתנשא במזרח העיר העליונה, אל ממול הר הבית.

אבל הממצא הארכיאולוגי בן ימינו לא הצדיק השערות אלו. לפיכך הועלתה לאחרונה השערה, כי החקרה היתה בתוך המתחם של 'חרם א־שריף', בדרומו. בדיקת סגנון הבניה מצפון לתפר מורה היות המבנה מבנה סלויקי, וזה מעלה את ההשערה כי

17 ראה ירושלים בספרותנו, עמ' 116.

18 קדמוניות היהודים, ספר שלשה עשר ו, ו.

תמונה 21: מפת השרידים העתיקים וגובה הסלעים שבהר הבית במפה זו מסמנים קו הגובה את גובה הסלע. וכן מצויין גובה הסלע בנקודות מסוימות, (בעיקר בורות). וכן שרידים עתיקים. המפה מבוססת על מפת קימל משנת תרס"ד בתוספת עיכרון חלקי של השרידים שנתגלו לאחרונה, (המעלות בדרום שרידי הכביש המרוצף ועוד). המספר הסיפורי של הבורות במפה זו הוא על פי המספרים של ווילסון וורן.

ת מ ו נ ה 22 : התפר בדרום החומה המזרחית

ת מ ו נ ה 23 : סיתות בלחי מדויק במסגרות שבשפת האבנים
אופייני לחלקים הדרומיים של החומות (סגנון ב)

זה כותל ה'חקרה' ¹⁹. השערה זו עולה בקנה אחד עם דברינו אודות תוספת דרומית שחלק ממנה היה גם מצפון לתפר שבחומה המזרחית.

י. שערי חולדה והתוספת בדרום

כבר הזכרנו לעיל דברי המדרש בשיר השירים רבה ²⁰ הקובע, כי מלבד הכותל המערבי אשר לא חרב 'שער הכהן ושער חולדה לא חרבו לעולם עד שיחדשם הקב"ה'. שערים אלו מזוהים כיום בכותל הדרומי וידועים בשם ה'שער הכפול' והשער המשולש'. חזיתם החיצונית אמנם חדשה בחלקה, אך החלק התחתני שלהם וכן המבנה שפנימה מהם עתיקים.

זיהוי השערים האלה מופיע במדריך ירושלים מגניזת קהיר ²¹, אשר פותח בתיאור שערים אלו וכותב (על פי תרגומו של ברסלבי): "וצד זה נשאר מאז בנה אותו שלמה... שערי חולדה והערבים יקראו אותם שערי הנביא וכו'... ושם עמוד באמצע הכפות וכו' ואותו מקום יקראו לו שערי המשנה — 'זהיא יושבת במשנה' (מלכים ב כב, יד)".

תיאור השער מופיע כאן בצורה המתאימה לשער הכפול. וכן יש כאן נסיון לבאר את השם 'שערי חולדה' על שם חולדה הנביאה שנאמר עליה 'זהיא יושבת במשנה'. ואמנם כבר הראינו לעיל, כי אפשר לפקפק במסורות שמביא בעל המדריך הנזכר ²². ובאותו כותל דרומי עצמו בשער המשולש נקב בשמות שערים השייכים לעזרה, חלק בצפון ובדרום ²³. אך כאן תואם הזיהוי את הנאמר במדרש ויש בו מדה רבה של הסתברות בשטח.

ב'כפתור ופרח' גם כן זוהה שער זה וכתב במפורש: "וכן ניכרים שני שערי חולדה לדרום" ²⁴. זיהוי זה מעורר כמובן את השאלה, איך ייתכן שיהיו שערי חולדה בשטח שהוא תוספת בלתי מקודשת שנוספה להר הבית מדרומו. אולם, באמת דווקא התבוננות במבנה השער הכפול והמשולש מראה הן את צדקת הדעה אודות התוספת בדרום, והן את צדקת הזיהויים והמסורות סביב קיומם התמידי של שערי חולדה.

להלן תיאור השערים והמבנים הקשורים להם.

מפלס הר הבית כיום גבוה בשנים עשר מטר ויותר לעומת השטח שמדרום לכותל הדרומי. גובה זה זהה אולי לגובה המקורי שהיה להר הבית, כאשר מדובר על חלקים

19 יורם צפריר בקדמוניות, חוברות 3-4, תשל"ג, עמ' 125-126.

20 פרשה ב, סדרא תנינא, פסוק 'הנה זה עומד'.

21 ראה ברסלבי, ארץ ישראל ז, עמ' 69.

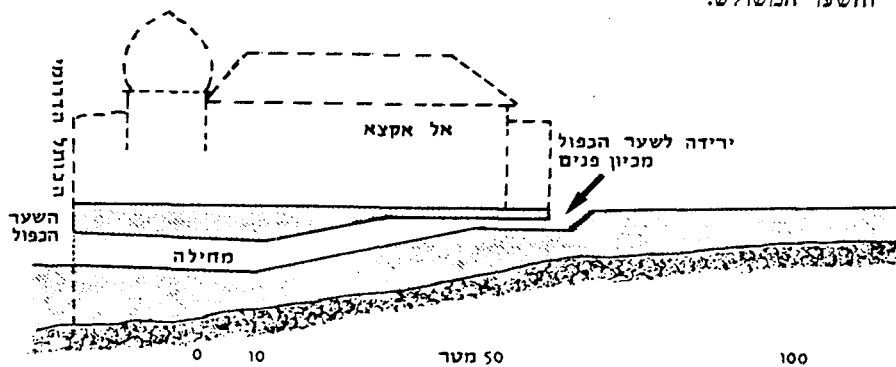
22 ראה לעיל פרק שני, הערה 17.

23 במדריך זיהה את חלקי השער המשולש כשער המים (שהיה בדרום העזרה), שער השיר ושער הנשים (שהיו בצפון העזרה) וזה כמובן לא ייתכן כלל (ראה ברסלבי, שם, בעמ' 71). יש לציין כי גם הרדב"ו בתשובותיו (ח"ב תרצא) קובע כי הכותל הדרומי של ה'חרם' במקום זה הוא המשך הכותל של העזרה, ודבריו צ"ע.

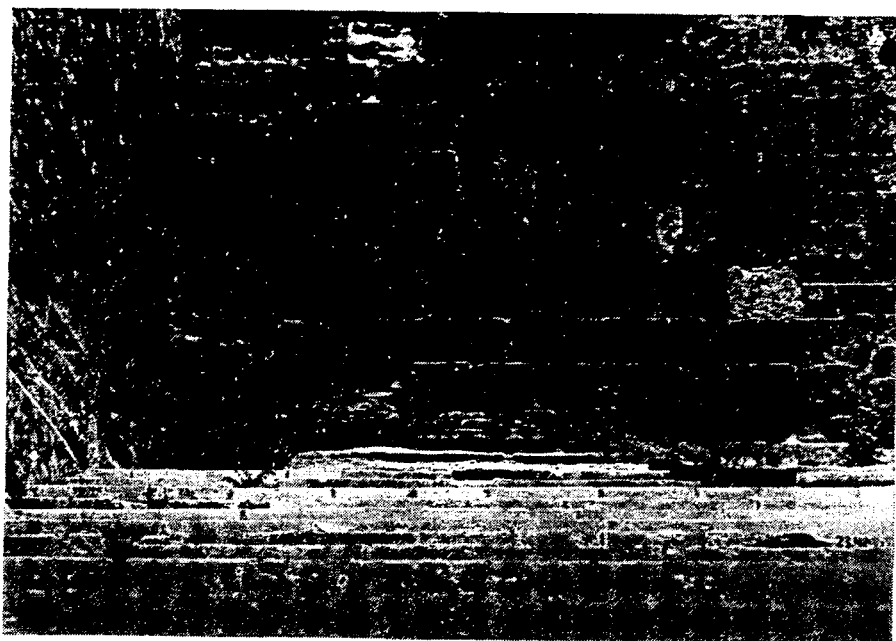
24 כפתור ופרח, דף יז.

מרכזיים של ההר. אבל בדרומו, נראה לעין כי מילוי עפר ומבנה תת קרקעי גדול הרימו את פני הקרקע שמעליהם והשווהו למפלס שבמרכז, וכך נוצר ההפרש הגדול בין השטח שבפנים לשטח שבחוץ.

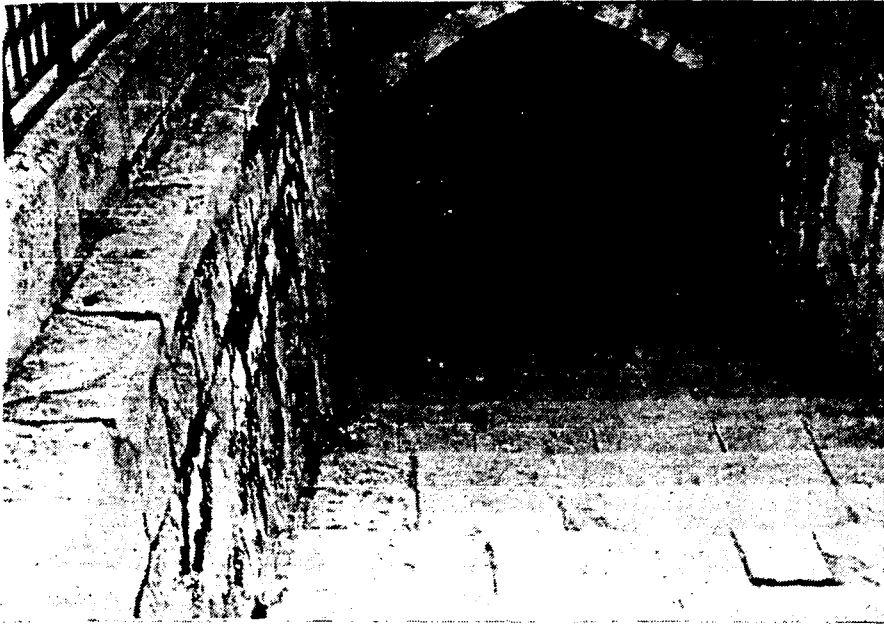
בחומה החיצונית מצויים כמה שערים עתיקים אשר מהם מובילות מחילות פנימה. מחילות אלו עולות באלכסון צפונה לכיוון הבית. שערים אלו נקראים השער הכפול והשער המשולש.

תמונה 24: המחילה מן השער הכפול לכיוון הר הבית

תמונה 25: השער הכפול והמדרגות שלפניו
(וראה לעיל תמונה 6)

תמונה 26: הכניסה מכוון הר הבית למחילת השער הכפול

כאמור, מערכת מחילות זו הכרחית על מנת לגשר על הפרש הגובה בין השטח של הר הבית לשטח שמדרום לו. לאור הנתונים נראה בבירור, כי הקצוות הצפוניים של המחילות הם שערי חולדה בגבול הר הבית המקודש. קצה זה הוא על גבול הקו שקודם נקטנו בו בתור קו הגבול הצפוני.

עצם קיומן של מחילות אלו נותן הסבר חדש לשם שערי חולדה — 'כחולדה הדרה בעיקרי הבתים' — פירוש שכבר הרא"ש בביאורו למשנה עמד עליו, אם כי לא קשר זאת למחילות.

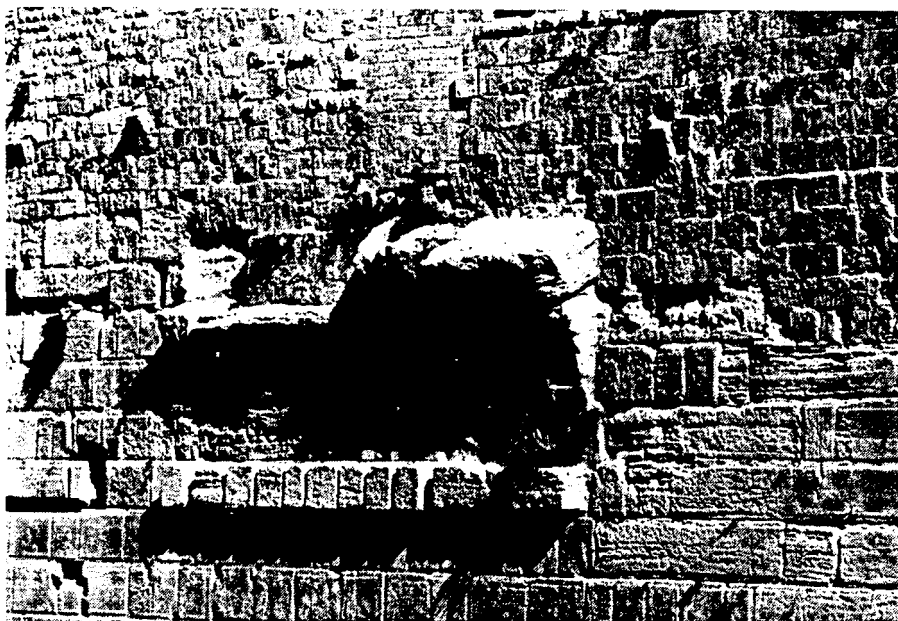
יא. שערי המערב והתוספת בדרום

כתוב בספר קדמוניות היהודים ליוסף בן מתתיהו: "בחלקים המערביים של החומה (חומת הר הבית) ניצבו ארבעה שערים: אחד שפניו אל ארמון המלך, דרך העמק שבאמצע שנחצה לשם מעבר; שנים אל הפרבר, והשער האחרון אל שאר חלקי העיר ונפרד ממנה על ידי מדרגות רבות [שירדו] למטה אל העמק, וממנו שוב למעלה אל מעלה [העיר]"²⁵.

25 קדמוניות, ספר חמישה עשר יא, ה.

הקושי שבתיאור זה בולט לעין, כי המשנה במדות (א, ג) אינה מזכירה אלא שער אחד במערב. ויש מי שניסה ליישב, כי שאר השערים היו קטנים²⁶. גם עצם דבריו של יוספוס צריכים הסבר, כי לא נתברר כראוי מה טיבו של פרבר זה. ובגמרא²⁷ נתבאר שם זה המופיע במקרא, בשם השטח שאחרי בית הכפורת בעזרה. ולשון 'פרבר' — כלפי בר — כלומר פונה לחוץ. אבל אין זה יכול לבאר את המושג 'פרבר' שבדברי יוספוס. יש מן החוקרים שראו ב'פרבר' שם לחלק של העיר, שניתוסף בזמן מאוחר יחסית, והיה כפי הנראה מול הר הבית בצפון מערב²⁸. ואולם גם זה קשה, כי איזור זה הוא לפנים מן החומה השנייה, ויותר היה ראוי לקרוא פרבר לשטח שבין החומה השנייה לשלישית. וזה לא ייתכן בנידון דידן.

גם זיהוי השערים שכתב יוספוס למעשה אינו ברור כל כך בהשוואה לשטח הידוע היום. והנה כיום נראות שלוש או ארבע כניסות עתיקות בכותל המערבי, הדרומית שבהן היא קשת רובינסון. קשת זו שהיא חלק ממשי מתוך הכותל המערבי בדרומו, היא שריד של מעבר עילי שהוביל למתחם שמעבר לחומות הר הבית (בעבר חשבו, כי

תמונה 27: קשת רובינסון

26 ירושלים בספרותנו, עמ' 326.

27 זבחים דף נה, ב, וראה לקמן, הערה 30.

28 ירושלים בספרותנו, עמ' 317; מלחמות היהודים, תרגום שמחוני, במפה שמול עמ' 288

(על פי פ' ספס ו' גוסי).

www.daat.ac.il שיתוף וזיכרון לטובת ישראל
 בימין תרשים של שער ברקלי. בשמאל תצלום השער כיום.

זה חלק מגשר שעבר מאיזור הרובע היהודי של היום לכיוון הר הבית. כיום גילו בחפירות, כי זה חלק ממערכת שהובילה במדרגות מדרום העיר לכוון השער שהיה מעליו).

צפונה לקשת זו נמצא מעבר אחר לכוון הר הבית, הוא שער ברקלי שבדרום רחבת הכותל המערבי (בתחום המשמש היום כאיזור תפילה לגשים). פתח זה הוא פתח שלם, הכולל גם את המשקוף המקורי.

צפונה מרחבת הכותל נמצא מעבר עילי עתיק נוסף הנקרא 'קשת וילסון', גם היא עתיקה כימות הכותל, כפי שניתן לראות מסגנונה ומהיותה חלק בלתי נפרד מן הכותל.

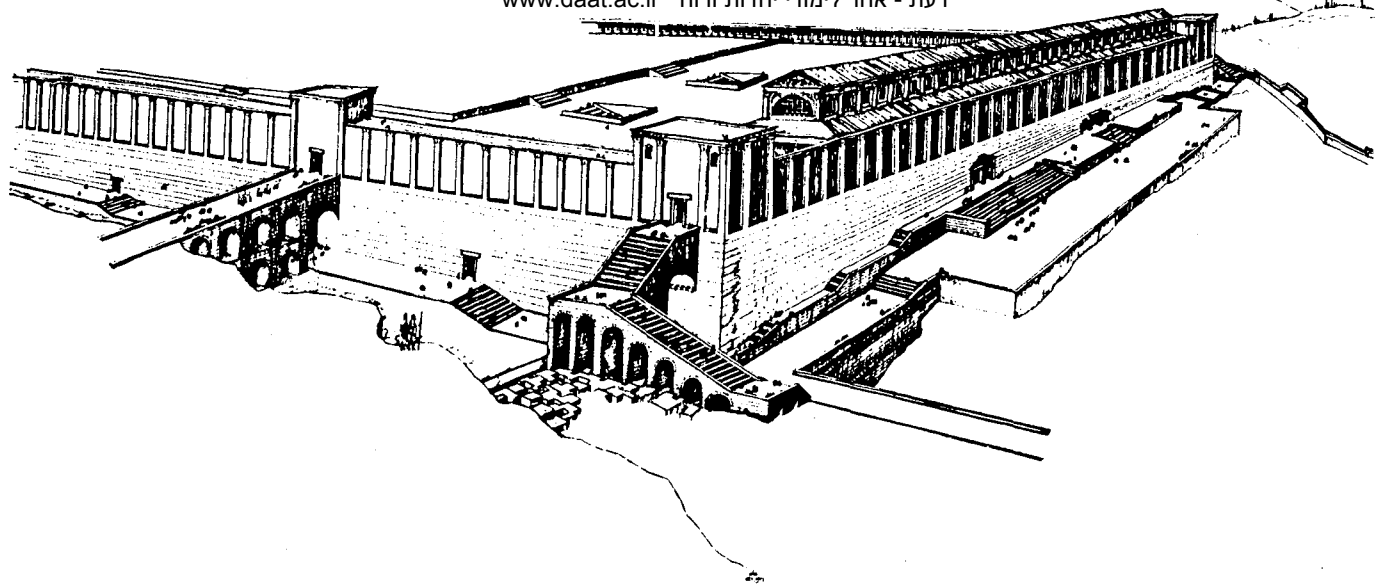

תמונה 29 : קשת וילסון כיום

ועוד צפונה מזה, פתח סתום, הנקרא שער וורן. שער זה הוא המשך לבור המסומן במספר 30, בסימון של וילסון וורן. ממדיו קטנים ממדות של שער הידוע לנו, ולמעשה במצב הקיים קשה לבדקם בדיוק, על אף שהוא חשוף בחלקו, בעקבות חפירות שנעשו על ידי המשרד לענייני דת בעת האחרונה. על כל פנים, כפי הנראה מידת רוחבו וממדת גובהו, יש סיכוי כי לפנינו פתח מחילה, ולא פתח ממשי להר הבית.

את כל הפתחים האלה, וכן את שערי חולדה שבדרום ופתח מחילותיהם הצפונה, נוכל לראות בשחזור דלהלן (תמונה 30).

ריבוי שערים זה מורה לכאורה על צדקת דבריו של יוספוס אודות ארבעה שערים במערב, ולא שער אחד כפי שכתוב במשנה. ואמנם לעצם הזהוי ברור, כי קשת וילסון היא זו שעליה היה המעבר מארמון המלך, בסביבת מגדל דוד.

[290]

תמונה 30: שחזור דרום מערב הר הבית ע"פ משלחת החפירות הארכאולוגיות בראשות הפרופ' ב. מזר בדרום נראים השער הכפול והמשולש עם המעלות שנחשפו לאחרונה. וכן הפתח הצפוני של המחילות המובילות משערים אלו לשטח הר הבית. (יש לציין כי משקוף וורן בשחזור זה ישר, בעוד אשר במציאות יש שם קשת. וראה מה שכתבנו בפנים אודות הספקות שיש בדבר תפקידו של פתח זה).

ובאשר לקשת רובינסון, יש מי שראה בה (אחר החפירות שהיו לאחרונה) את השער הרביעי שבדברי יוספוס, שממנו הובילו מדרגות רבות.²⁹ זאת, הן על סמך המדרגות שמצאו שם, והן על סמך ההנחה כי יוספוס מונה את השערים מכיוון צפון לכיוון דרום. והנה ההנחה השניה ודאי קשה (ובפשטות אין סדר למשנתו של יוספוס בזה), כי לא ייתכן שבין קשת רובינסון לקשת וילסון יש שני שערים (והם השערים הפונים לפרבר!). וכן אי אפשר להוכיח דבר כזה, אחר שלא נערכו חפירות בתחתית שער ברקלי ושער וורן (ואפשר שקיים עוד שער אם שער וורן אינו שער אמיתי). ושמא גם בהם יש מדרגות.

ואמנם לעצם הקושיה בדבר ריבוי השערים ביוספוס לעומת המשנה, נראה בפשטות כי שניים מן השערים אינם כלל בשטח הר הבית, והם שער ברקלי וקשת רובינסון. ולפי זה נצטמצם הקושי מאד.³⁰ ואפשר לומר כי קשת וילסון היא שער קיפונוס המקורי, השער האמיתי היחיד בחומת הר הבית המערבית, ושער וורן פתח מחילה היה. כן ייתכן, כי קשת וילסון אינה מן המניין, כי היא הובילה לגג של הסטיו ממערב להר הבית (גובה הר הבית, על פי חשבון גובה הצרכה פחות 22 אמות, בערך 731 מטר מעל פני הים, והמעבר שמעל קשת וילסון גבוהה היתה רצפתו כ-738 מטר מעל פני הים). וכידוע, גגין ועליות לא נתקדשו. ונעשה כדרך למלך שלא נכנס לתחום המקודש כפי שנתבאר לעיל. לפי זה מובן מדוע לא דיברה המשנה על שער זה. ולפי כך שער קיפונוס האמיתי עדיין אינו ידוע (או שמא זה שער וורן, אך קטן היה השער, כדברי הרא"ש שהובאו לעיל).

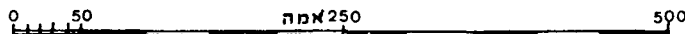
יב. הפינה הצפונית המזרחית של הר הבית המקודש

ההנחות שנאמרו לעיל הביאו אותנו לשרטוט גבול מדויק להר הבית המקודש, כאשר החומה המזרחית והחומה המערבית, גבולות מוכרים וידועים הם, והגבול הדרומי, בגבולו

29 מזר, קדמוניות, שנה ה, חוברת 43, עמ' 75.

30 נראה לי כי הקטע הנוסף על הר הבית נקרא בפי יוספוס 'פרבר' בהיותו חיצוני להר הבית. ואמנם בגמרא זבחים דף נה, ב, מפורש כי פרבר הוא השטח שמאחרי בית הכפורת. אבל הגמרא שם היא כמאן דאמר בתמיד כו' 'שנים לפרבר', היינו שני שומרים במקום אחד. אבל יש שם בגמרא דעה, כי שני אתרים נכללו בשם 'פרבר'. זאת ועוד, מן המקרא בדברי הימים-א כו, יח משמע, כי עוד אתר נקרא בשם פרבר, כי שם בפסוק נאמר: "לפרבר למערב, ארבעה למסילה, שנים לפרבר" ולכאורה יש קשר בין הכותרת 'לפרבר למערב' גם בקשר אל ארבעת השומרים אשר למסילה. מסילה מערבית זו נזכרת בתחלת הקטע (שם בפסוק טו) בו נאמר: "לשופים ולחוסה למערב עם שער שלכת במסילה העולה משמר לעומת משמר". ובפשטות הכוונה היא, כי היתה מסילה משער שלכת של העיר, שהיה דרומה משער האשפות של היום. ומסילה זו עברה ממערב להר הבית ואפשר כי גם היתה כניסה ממנה בדרום מערב ההר (ובתרגום רב יוסף מתרגם 'במסילה העולה' — בכיבשא דסליק'. וזה מזכיר את המדרגות העולות אל עבר קשת וילסון מכיוון שער שלכת).

ואין כאן מקום להאריך בזה, וכתבתי רק להעיר תשומת לב הקוראים.

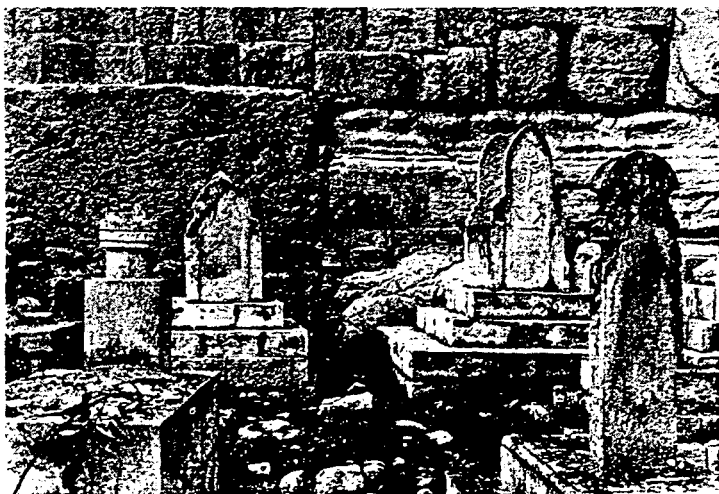
0 50 150 250

(ואיו להקל על סמך מפה זו להכנס דרך שער המערביים ללא טבילה. וראה לעיל תמונה 20)

דעת - אחר לימודי יהדות ורוח * www.daat.ac.il
 הצפוני של שער ברקלי. מגביל זה צפונה 500 אמה (280 מטר) נמצא הגבול הצפוני של הר הבית.

לפניכם מפה של גבולות הר הבית כפי שהעלה מחקר זה (שבו השתתף גם ידידי ר' מאיר קוויניץ).

כאשר הגענו לגבולות אלו, חיפשנו את נקודת הגבול הצפונית המזרחית של הר הבית לפי שיטתנו. ואכן במקום שבו נמצאת נקודה זו, מצא ידידי ר' מאיר קוויניץ עוד 'תפר' (אם כי קטן בגודלו מן ה'תפר' הדרומי המפורסם), המעיד כי שם נסתיימה החומה בתקופה קדומה. ובאמת כל האבנים שמצפון לאותו 'תפר' שינוט בסגנון מן האבנים שמדרום לו.

תמונה 32: התפר הקטן בפינה המזרחית צפונית של השטח המקודש בהר הבית

כמצא זה מצטרף לראיות הרבות שהובאו לעיל בדבר מיקום הר הבית המקודש, ומוסיף חיווק לדברים שנתאמתו בפרק זה.